

D. 290 F

TÜRK - İSLÂM MEDENİYETİ AKADEMİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Yılda iki kez yayınlanan ulusal ve uluslar arası hakemli bir dergidir.

Editör:

Prof. Dr. Mehmet AYDIN

Editör Yardımcısı:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS

Yayın Sekreteryası:

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ARAS
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Dicle AYDIN

Sayı: 4
KONYA - 2007

TÜRKÇENİN TARİHİ SÖZ VARLIĞINDA HELÂL-HARAM SEVAP-GÜNAH TERİMLERİ*

Doç. Dr.Funda TOPRAK**

ABSTRACT

The Turks embraced during history different religions such as Buddhism, Maniheim and Islam. They served these religions and wholeheartedly. Entering to new religion caused new terms and words. Therefore they accepted new religious terms either they have derived among themselves or they transferred from that religion which they embraced it. This article deals with old turkic terms that reflect meanings of sin, sinful, paradise, hell, doomsday, satan, pious, piety, impiety etc.

Dini tecrübenin teorik anlatımı üç konu etrafında döner: Tanrı, dünya, insan... Bunları karşılayan bilim dalları ise Teoloji, Kozmoloji ve Antropolojidir. Bu kavramlar sürekli olarak *efsane, öğreti ve inak* başka bir deyişle *mitos, doktrin ve dogma* şekilleri etrafında evrim geçirmişlerdir. Teoloji Tanrı ile ilgilenirken, kozmoloji dünyanın başlangıcı, gelişmesi ve çeşitli evreleri ile ilgilenir. Teolojik anlamda antropoloji ise kurtuluş teorisi (*Soteriologie*),¹ ve öbür dünya bilgisi (*Eschatologie*),²ni içine alarak insanlığın başlangıç, tabiat ve alınyazısını inceler. (Taplamacıoğlu 1983: 181);

Türklerin Orhon Abideleri'nde tespit edilenler dışında milat öncesine uzanan Çin, Bizans ve Arap kaynaklarında tek bir yaratıcıya inandıklarını gösteren kanıtlar mevcuttur. (Kafesoğlu 1998: 295-297);

Radloff'un *Sibirya'dan* adlı eserinde verilen Şamanist Türklerin kainatın yaratılışı ve iyilik kötülük kavramlarının oluşmasıyla ilgili efsane konumuz açısından ilgi çekicidir. Bu efsanede Tengere Kayra Han önce kişiyi yaratmış, kişi Kayra Handan yüksekte uçmak istediği için uçuş özelliğini kaybetmiş ve yerin altına sürüklenmiştir. Kayra Han da yeni kişiler yaratmış dünya nesli bu kişilerle türemiştir fakat Erlik (yani kişi); ışık diyarından kovulunca yeryüzündeki kişileri kötü yola sevk etmeyi başarmış, bunun üzerine Kayra Han kişiöğullarına kızmış ve onları kendi hallerine bırakmıştır. (Radloff 1956:6-7).

Yukarıdaki efsane metninde de görüleceği üzere Türklerin yaratılış efsanelerinde de iyi-kötü mücadelesi ve yaşadığımız dünyadan başka bir dünyaya olan inanç mevcuttur. Gerçekten de Türkler için ilk çağlardan itibaren insan

* Bu çalışma, 21-23 Kasım 2005 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen **Uluslararası Türk Kültüründe Ölüm Sempozyumu**'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi

¹ Soteriyoloji: Hz.İsa doktrinindeki kurtuluş teorisi ve Hz.İsa'nın bu kurtuluşstaki rolünü açıklayan bilgi kolu.

² Eskatoloji: Teolojinin bir kolu olup ölümden, ceza gününden, cennet ve cehennemden, dünyanın sonundan ve genel olarak öbür dünya olaylarından söz eder..

doğasının değişmez gerçeği ölüm, bir son olarak düşünülmemiş bir eşik gibi algılanarak ebedî ve sonsuz hayata geçiş noktası olarak değerlendirilmiştir. Ölülere eşyalarıyla gömme, ölünün arkasından *yoğ aşı* düzenleme geleneği gibi pek çok gelenek de bu inancın bir tezahürü olarak düşünülebilir.

Ölümden sonraki hayata olan bu inanç, dünyada iken iyi işler yaparak hazırlanmayı yani İslamî anlamda sevabı, kötülükten sakınmayı, günah işlememeyi, eğer işlenmiş günah var ise pişman olmayı ve tövbe etmeyi gibi bir çok kavramı da beraberinde getirmiştir. Günah işlemenin en önemli sebeplerinden biri olan şeytan inancı da bu bağlamda konumuza girmektedir.

Çalışmamız Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi metinlerinden derlediğimiz sevap, günah, helal, haram, öbür dünya inancı ve şeytan kavramlarıyla ilgili söz varlığı üzerinedir.

Maniheist Uygur edebî metinlerinden örnek aldığımız *Ölüm ve Cehennem Tasviri* bize ölüme, ölümden sonra ceza gününe ve şeytanlara olan inancı göstermesi bakımından önemlidir.

Tört ilig teñrilerde tanıǵmalar

Teñri nomın todaǵmalar

Tünerig yeklerke tapunuǵmalar

Tümenlig irinçü kılıǵmalar

Tüpinde olukma ölmeki bar

Tünerig tamuqa tüşmeki bar

Tümenlig yekler kelir tiyür tumanlıg yekler ayar tiyür.

“Dört hakim tanrıyı inkar edenler, tanrı sözüne değer vermeyenler, karanlık şeytanlara tapınanlar on binlerce günah işleyenler! Sonunda insanın şu ölmesi var, karanlık cehenneme düşmesi var, on binlerce şeytan gelir derler dumanlı şeytanlar işini görür derler.” (Arat 1986: 24,25).

Çalışmamızda tespit ettiğimiz kavramlardan bazıları *teltük*, *mün*, *yazuk* gibi tek kelimededen bazılarıysa *yazuk yañlug*, *irig sarsıg köñüllüg* vb. birleşik yapılardan oluşmaktaydı. Bu nedenle konumuzla ilgili kavramları hem semantik hem de yapısal bir sınıflandırmayla vermek istiyoruz.

GÜNAH- GÜNAHKÂR, GÜNAH İŞLEMENİN ANLAMINDA

KULLANILAN KELİMELER:

BASİT YAPIDA KURULUP TEK KELİMEDEN OLUŞANLAR

az- > azgın ~azag ~avuzgun~aznavur: az- “azmak, yoldan çıkmak, günah işlemek” fiilden türetilmiş isimler oldukça yaygın bir şekilde kullanılmıştır. azgın~azag “yanlış yolda olan, delalet sapmış” azak “false preachers” (EDPT: 282); az- “забуждаться, возвращаться” *könilikte azmış özüüm* (DTS:72); azag *nomluglar sözleyürler* (Maitr: 41,14); *kaltı puranı ulatı azak nomluglar sözleyürler*

(U II: 8,13-14); avuzgun “azgın, yolunu şaşırması” (KTS: 17); aznavur “yaramaz ahlaklı adam”

(KTS 20); *azgunlarımız ya 'ni bostannıñ yolun yitürdük* (Borovkov: 100b,19).

yaz- > **yazuk** –**yazukuğ**~**yazukluğ**~**yazınç**: yaz- “yanılmak, hata işlemek” fiili ve bu fiilden türetilen isim-sıfatlar da Türkçenin söz varlığında sıkça kullanılmıştır. **yazuk** –**yazukuğ** ~**yazukluğ** “günah, günahkar”, **yazuk** “sin, failing, defect” (EDPT: 985); yazuk “грех, заблуждение” *emti bu on türlüğ yazukda boşunu ötünür biz* (DTS: 251); *edgü tüş bulır tip tevlig kürlüg yazukug örtgüçi erser* “iyi karşılık görür deyip hile ve düzen günahını örtecek ise”(Maitr: 83-59,61); **yazık** “günah, suç” (KTS: 316); krş. **yazug**, **yazuk**, **yazuh**, **yazıh** (DLT: I-16); (DLT: II-169); (KB: 3149); (AH: 337); *soldaki ferişte yazukın bitir* “Sol taraftaki melek günahlarını yazar” (24b,6 Borovkov: 321); **yazuk** “günah, suç” ve *eger sendin bu yazuk kelmiş bolsa istigfâr kılgıl taķı tevbe kılgıl* (NF:416-17); *Zeliñâ yazuk sende özgege yüklemegil* (KE:85r5); yazulu: “günahkar” *taķı kim kim murdâr yimekten tıylsa öler häletde açlıkdan, yâ oruç tutsa nerse yimese ançağa tigrü ölse yazuklu bolur*.(İM:449b3-4); (CC, KTS:317); **yazukluğ** “günahkar” (TT.IV:14,65); *ol yazuklug turur anıñ üçün* bizke kelmedi (NF: 339-3); (KE: 55r17); **yazınç** :“günah” (TT.III:16,134); *bilmedin uķmadin üküş yazınç ertiler* (TT IV A II); Kelimenin günahsız anlamında “**yazınçsız** :günahsız” şekli de tarihî metinlerde kullanılmıştır. *yazınçsız arıķ Çaçşapat* (Suv.:178-20); (Suv.:205,15).

tsuy ~**suy**~**suylug**: <Çin.tsui “günah, günahkâr”. Özellikle Uygur metinlerinde bu kelime daha çok aynı anlama gelen *yazuk* ve *irinçü* kelimeleriyle ikilemeli olarak kullanılmıştır. *kentü tsuyumuzın yazukumuznu açalım yadalım* “kendi günahımızı açalım yayalım” (Maitr.: 70-48,49); (TT II: 8, 35); **tsuylug** “günahkâr” (U.III: 9,5); **suylug** “günahlı” *bu suylug etözde ozalım* “günahkâr bedenimizden vazgeçelim” (DTS: 513).

irinç ~**irinçü** erinçü ~**arınçu**: “günah-günahkâr” *irinçü* kelimesi sıfat olarak *bedbaht, zavallı, acıklı, sefil, miskin* anlamlarına gelmekte olup aşağıda tespit edilen örneklerde konumuzla ilgili olarak günahkâr anlamında kullanılmıştır. **irinçü** “sin, fault” (EDPT:236); Ayrıca W.Bang da Maniheica’da **irinçü** sözünün anlamının “*yazuk*” ve “*suy*”a çok yakın olduğunu söylemektedir.³ *irinçüde boş bolayın* “kötülük ve fenalıklardan kurtulayım” (U II. 85-19); *öngi öngi tsuy irinçü yazuklar yaztımız* “her türlü fenalık, kötülük ve günah yoluna saptık” (U II: 10-65); **irinçü** (TT: IV.4-9); **erinçü** “грх, проошупок, прегрешение” (DTS: 178); **erinçü** ~**arınçu**: “günah” (DLT: I-134).

kağag: “günah, suç” (U.II:4,4); **kadağ** “defect, shortcoming” (EDPT: 597); *edgü kutluğ yalañuklar üze mün kağag sözledim erser* “ iyi kutlu canlılar üzerine kötü günahkâr söz söyledim ise” (Suv:135,5-7); *ulug elig köñülteki neçe yirintilig mün kağaglar bar erser* “yüce gönüldeki nice iğrenç günah ve suçlar var ise” (U III:73,25); **qadağ** mün *qadağ* (DTS:401).

³ W.Bang. Mañneica Museon XXXVI:227

mün :“kötü, günah” Bu kelime de daha çok aynı anlama gelen *kadag* ve *yazuğ* kelimeleriyle birlikte ikilemeli olarak kullanılmıştır. *biziñ münümüzni yazuğumuznu maytı burkan ukup yıgılmış kuvragka yarlıkamazlar erdi* “bizim günahımızı Maytı Burkan anlayıp toplanmış olan cemaate buyurmazlar idi” (Maitr: 65-27,28); *mün* “порок, недостаток, изъян” (DTS: 352); *yazıdaki kuvramış kuvrag añsız korkup ayınıp sansarlag meñgi toñganañ berksizin meñgüsizin münin kadagin sakınıp inçe tip tiyürler* “ovada toplanmış olan cemaat pek korkup ürküp dünyanın saadetinin ve kudretinin çürüklüğünü, geçiciliğini suçunu günahını idrak ederek şöyle der..” (Maitr: 68-13,15); (Suv.614.2); *mün* kelimesi Kutadgu Bilig Dizini’nde kusur, *sermaye* anlamlarıyla verilmektedir oysa metinlerde günahkâr anlamı açıkça görülmektedir. (Arat 1979:322).

köñülçe yoriğli ay teltük müne

aytğay seniñdin bayat bir küne (KB 5276).

“Ey kendi arzusuna göre hareket eden günahkâr ve mayûp insan, bir gün Tanrı bunun hesabını senden soracaktır.”

aya meñü muñsuz işim sen uluğ

sen ök yarlıkağıl bu muñluğ kuluğ (KB 6508).

“Ey ebedî ve ihtiyaçtan uzak olan Rabbim, sen büyüksün, bu muhtaç kulunun günahlarını sen bağışla”

utun ~odun ~ otun: “günahlı, kabahatli, suçlu” (Ust:194,5; U.III:42,31); *utun* “wicked, shameless, vile” *uladı utun nızvanılar* “the evil passions” *utun yavız* “wicked and evil” (U II: 77, 15); (U III:17, II); (EDPT: 60); *utun* “порочный, скверный, грубый” (DTS: 619).

Kutadgu Bilig’de *otun* “değersiz, alçak, küstah” anlamıyla verilmiştir. (Arat 1979:348) Oysa metinlerde günahkâr anlamı açıkça görülmektedir çeviride *değersizliğimden dolayı acı çekiyorum* ifadesi yerine günahkârlığımdan dolayı acı çekiyorum ifadesi anlam olarak daha uygun düşmektedir çünkü insan değersizliğinden değil günahından dolayı acı çeker kaçması da şüphesiz ki yine günahından dolayıdır.

Otun men otunluk bile öz ulır

Tüzün sen tüzünlük me sindin kelir (KB:3780).

“Ben günahkârım ve bu günahkârlığımdan dolayı acı çekiyorum, sen doğrusun doğruluk da senden gelir”

Kürek men idimdin küremiş otun

Kamug öz yazukka kömüldi bütün (KB:5710).

“Ben bir kaçağım rabbimden kaçmış bir günahkârım, bütün varlığım kendi günahıma gömülmüştür.”

tänigli: “azgın, kafir, imansız” <tän- “inanmamak, inkar etmek” *biz idikdımız yeklerni täniğliler üze* “biz zalimler üzerine şeytanları gönderdik” (15b8, Borovkov: 261); **tänmeklik:** “inançsızlık, azgınlık” *korıktımız yaşka yetse farmānlağay ol ikige boynağuluğ tänmeklik* “onun ergin yaşa gelince her ikisini de azgınlık ve küfür yoluna saptırmasından korktuk” (6b10, Borovkov: 262).

teltük: “günahkâr” (KB:5276); **teltük** “гълпеч” (DTS:551); Bu kelime *mün* “kusur, günah, kabahat” kelimesiyle ikilemeli olarak Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır.

könülçe yoriğlı ay teltük müne

ayıtğay seniñdin bayat bir küne (KB:5276).

“Ey kendi arzusuna göre hareket eden günahkâr ve mayûp insan, bir gün Tanrı bunun hesabını senden soracaktır.”

yaman: “günahkâr” *bir kimerse āhîr vaqtında dünyādın küfr birle çıksa tağı ol yaman men tep i’tikād tutğan kimerse dünyādın imān birle çıksa özini barçadın yamanrak bilmek kerek* (NF:379-1); **yamanlı:** “günahkâr” (CC, KTS: 309); *Yaman* kelimesi DLT’de kötü, fena anlamlarına gelmektedir. (DLT III:30); Ancak Harezmi Kıpçak Türkçesi metinlerinde anlam değişikliği ile günah ve günahkâr anlamlarında kullanılmaktadır.

asanvir: “günah” <Skr. Asamvarika (Ind.8, UTS Caf.22); “нарушение религиозных предписаний” (DTS:59); *iki yegirmi türlüğ asanvir atlıg tsuy kalınç kutımız erser* “on sekiz çeşit günah işledik ise..”(TT IV: 62).

guan: “suç, yazık, günah” <Soğd. guvān (TT.II.8,51).

yañç-: “günah işlemek, suçlu olmak” (Ust: 194,10); Bu kelime tarihî metinlerde yañç- “yenmek, galip gelmek, kesmek” anlamıyla kullanılmakta olup sadece Budist Uygur sahası metinlerinde *günah işlemek, suçlu olmak* anlamlarında kullanılmıştır. *yañçdım erser tilin sözleyü yañçdım erser* “dil ile söyleyerek günah işledim ise” (UII: 76,13); (EDPT: 944).

İKİLEME (HENDİADYOİN); YAPISINDA OLANLAR

Günah ve günahkâr anlamına gelen kelimeler Türkçenin tarihî dönemlerinde pek çok örnekte ikileme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu yapının, vurgu ve anlamı güçlendirmek amacıyla kullanıldığı görülmektedir.

ayığ kılınç(lıg): “günah, kötü hareket” “предоудительный, поступок, грех, прегрешение” (DTS: 28); *tüketmiş ayığ kılınçlarım erizün alkınzun* “bitmiş kötü günahlarım erisin, yol olsun” (TT: X.41); *kim ayığ kılınçlıg qararığ biligsiz köküzlüğ erse* “ her kim ki kötü huylu ve günahkâr, bilgisiz göğüslü ise..” (Huan.:50).

yazmuş yañılmış: “günah işlemiş, hata etmiş”, *burkanlarka yazmış yañılmış tınlıglar* “Burkanlara günahkâr olmuş canlılar” (Maitr.: 81-50); *kentü özüm bilmedin yazmış yañılmış ayığ kılınçımını kentü ökünüp ertim* “kendimi bilmeden

günah işlemiş kötü huylarıma kendim pişman olmuş idim” (Suv.: 9,11); yaz- yañıl- “ошибаться, грешить” (DTS: 250).

suy yazuk: “günah” *nigoşaklarınıñ suyun yazuqın öküngü* (Chuast 160); (DTS:513).

sarsıg salıg köñüllüg: “kaba, pis gönüllü, günahkar” (Maitr.:71,11).

irig sarsıg köñüllüg: “kötü niyetli, günahkar” *küniçi, irig sarsıg köñüllüg erdiler* “iftiracı, kötü niyetli günahkar gönüllü idiler” (Maitr.: 57,3).

BİRLEŞİK FİİL YAPISINDA OLANLAR

otun kıl- ~otunlık kıl-: “günah işlemek” (ME: 128-1);⁴ *sevāb umsunu işledi istedi sevābnı bu sevāb uçun işlemek otun kıldı.* (ME:128-1).

yazuk yañılugka tüşür-: “günaha sevk etmek, günah işletmek” *tnlıglarıg yazuq yañılugka tüşürgüçi erser* “Canlıları günaha düşüren ise..” (Maitr.: 82-28).

yazık kıl-: “günah işlemek” (GT, KTS: 317).

Bizñde usalrak adın kim bolur

Yazuk biz kılurmiz du‘ā ol kılur (KB:5837).

“Bizden daha gafil kim olabilir, günahı biz işleriz, o ise bizim için dua eder.”

TÖVBE - TÖVBE ETMEK TÖVBEKÂR VE BAĞIŞLAMAK ANLAMINDA KULLANILAN KELİMELER

BASİT YAPIDA OLAN İSİMLER

boşak: “günah çıkartma” “ablass” (CC 121-12,14 KTS: 35); *kim kim eki köñül bile eşitmese aña heç neme yuvuk boşak* ‘her kim ki iki gönlü ile işitmezse hiçbir şekilde günah çıkarma yok” *krş. boşu- boşun-*

dutagun: “günahlarından arınmış ve kurtulmuş kimse” < Skr. Dhutaguna (UTS Caf.: 68); “обладающий качествами святого” (Uig.I:15).

tijit: “af” < Skr. Dista tijit *kşanti kıl-* “günahlarını bağışlamak” *kılmış tsuyların ökünü tijit kşanti kılı öğren* (Maitr. 71-28).

ksanti: “nedamet, tövbe” (TT.IV:4,7); =Moğ. *Külüçangai* <Skr. *ksanta, ksanti* “günahlarını çıkarma duası, tövbe; altı veya on faziletten üçüncüsü sabır” (Alt.Gra: 284); *kşanti* “покаяние” *yıglayu yalvara ökünü boşunu kşanti ötüntiler* “ağlayıp yalvararak , pişman olup tövbe rica ettiler” (TTIV:A14).

⁴ otun kelimesi Harezmi-Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edeb dizininde “odun” anlamıyla verilmektedir. Kelimenin öncesinde gelen “sevap” ifadesi ayrıca kıl- fiili. bu birleşik fiilin anlamının “günah işlemek” olabileceğini düşündürmektedir. (Bkz. ME Dizin s. 164)

yovıķ ~yuvuk: “günah çıkartma” “iwckun” (CC:121-15: KTS 327); *yazuk için yuvuk kötürmeklik* “günah için günah çıkartma” *krş. yovaç* “öbür dünya ahiret”.

BASİT VE BİRLEŞİK FİİL YAPISINDA OLANLAR

boşu~boşun-: “tövbe etmek” (TTIV: 4,7); *boşumak* “günahı bağışlamak” (Alt.Gra:304); *boşu-* fiili EDPT’de “serbest bırakmak, özgür kılmak açmak, çözmek” anlamlarıyla verilmekle birlikte özellikle Budist Uygur metinlerinde anlam farklılaşmasına uğrayarak *günahtan tövbe etmek* anlamında kullanılabilirdiği de vurgulanmıştır: *Yazukumuznu boşuyu yarlıkazunlar* (TT IV:12,36); *tsuyumda yazukumda boşuyu berzün* (Huan.200); (EDPT:377); *emti teñrim yazuķda boşunu ötünür biz* “şimdi Tanrım günahdan tövbe eder, pişman oluruz” (DTS:115); *yazuķda boşunmak bolzun kamağ barça sevüg özütlüg niğosaqlarga* (Mani.: I 28);

kakın-: “nedamet etmek, pişman olmak” *tsuy irinçü ağır ayıg kılınçların ökünüp kakınıp bilinip ukunup* “ağır günah, suç ve kabahatlerden pişman olup, bilip anlayıp” (Ust.: 198,78).

keç-: “günahını affetmek” *Madinalığların gunahindin keçti* “Medinelilerin günahını affetti.” (50,12, Borovkov:154).

keçür~keçir-: “affetmek, bağışlamak” *unıtdım keçürgil* “unuttum bağışla” (11,17, Borovkov: 154); *keçür-* “bağışlamak” (KB:3434); *keçür-* “прощат” (DTS:292); *keçir-* “vorübergehen lassen” *yamannımıznu keçirgil* “günahımızı affet” (CC144:18).

Bayat yarlıkasu ol odğurmışıg

Keçürsü anıñdın yazuķ kılmışıg (KB :6306).

“Oğurmış’a Tanrı rahmet eylesin ve onun bütün günahlarını affetsin”

ökün-: “pişman olmak, tövbe etmek” *ökün-* “to repent, regret (something);” (EDPT: 111); *könülin kögüzin ökünmeki öküş* “gönlün ve göğsün pişmanlığı çok” (TT: I-82); ol yazukına öküñdi “o günahından pişman oldu” (DLT: I-203); DTS’da *ökün-* “каятьсясозжалеть” anlamıyla *boşun-* fiiliyle eş anlamlı ikileme şeklinde verilmektedir. *Ayıg kılınçımıznu ökünü boşunu aça yada kşanti ötünür biz* “kötü huy ve hareketlerimizden nedamet duyup tövbe ederek pişman oluruz” (DTS:382,383).

alķış başık sözlegüg

ayıg kılınçıg öküñgüg

“Sana hamd ve sena etmeği günahlardan tövbe etmeyi” (ETŞ:56-57).

bu yañlıg öküñdi öküş yığladı

ökünçi ölümke asıg kılmadı (KB:1121).

“Böylece çok nedamet getirdi ve çok ağladı fakat pişmanlığı ölüm karşısında fayda etmedi.”

Kıpçak Türkçesi metinlerinde bu kelime *ökün-* “kaybolan veya elde bulunmayan bir şeye acınmak” (TZ, KTS:290); anlamıyla kullanılmış olup Kİ’te *ökündü* “teessüf etti” şeklinde geçmektedir. (Kİ:65).

yarlıқа-: “affetmek” Kelime anlamı olarak *emr etmek, buyurmak* anlamlarıyla beraber Türk kültüründe *affetmek, merhamet etmek, günahları bağışlamak* anlamlarında da kullanıldığı tespit edilmiştir. *Biziñ kılmiş yazuqlarımızñı yarlıқағay* “işlediğimiz günahları bağışlayacak” (30b,36, Borovkov:314); *yarlıқа-* “проявлять милость, прощать”, (DTS:242); *yarlıқа-* “bağışlamak” (KB:6508); *yarlıғadı* “af ve merhamet etti” (Kİ:121).

aya meñü munsuz işim sen uluğ

sen ök yarlıқағıl bu munluğ қuluғ (KB:6508).

“Ey ebedi ve ihtiyaçtan uzak olan Tanrım, sen büyüksün, bu muhtaç kulunun günahlarını sen bağışla”

yazuk keçrü kol- :“günahlarının affını dilemek” (24b,6 Borovkov: 321).

SEVAP, İYİ AMEL, SADAKA ANLAMINDA KULLANILAN KELİMELER

buyan~muyan: “sevap, hayır hasenat” <Skr. *Punya*. Aslı Sanskritçe olan bu kelime Uygur sahası metinlerinden başlayarak Karahanlı sahası metinlerine kadar kullanılmıştır. *muyan* “sevap, yollarda gelip geçenlerin içmeleri için yapılan hayrat” (DLT:III-172); *muyançılık* “aracılık, barıştırmak için iki kişinin arasına girme” (DLT: III179); *muyan* “recompense for good deeds” (EDPT:773); *buyanlığ itip buşı birser* “sevap işleyip sadaka verseler” (Maitr.:52-51); *buyan* (Suv.:29,15); (TT I: 7,2); *muyan* “благодеение, доброе дело” (DTS:347).

Bu қағу үшін birsü teñri muyan

Bayattın sevinç bul tamudın aman (KB: 6307).

“Tanrı sana bu felaketin ecrini versin; Tanrı senden razı olsun ve cehennemden korusun”

bökteg: “iyi amel “Uygur metinlerinde *buyan* kelimesiyle ikileme (hendiadyoin); olarak kullanılan bu kelime *sevap, iyi amel* anlamlarını karşılamaktadır. *Teñri teñrisi burkan gautami katun ogrınta yiti türlüğ sañalamban atlıғ buyan bökteg kılmaññıñ utlısın tüşin kiñürü yarlıқadı* “Tanrılar tanrısı Burkan Gautami Hatunun hatırı için yedi çeşit *Samghalambana* adlı iyi amel işlemenin faydasını ayrıntılarıyla buyurdu.” (Maitr.: 25-1,4); *kop türlüğ bökteg edgü kılınç kılzunlar* “çok çeşitli iyi amel, sevap işlesinler” (Maitr.:95-11); *böktek~bögteg*: “благодать; божественная помощь” (DTS: 116,117); *yime muyan bökteg қилур биз тер yañılı neçe ayıғ қилınç қилтımız* “ve yine hayır ve iyi amel işliyoruz diyerek ne kadar kötü iş işledik” (Huast.:L 142).

turtanak: “sadaka, zekat” Kıpçak Türkçesine ait bu ilginç kelime diğer metinlerde tespit edilememiştir. (BM; KTS:274); Yine Kıpçak metinlerinden Kitâbü'l-İdrâk'te *turtanak* “zekat vergisi” anlamıyla yer almaktadır (Kİ:108);

tıdıgsız қадағсыз: “günahı olmaksızın, günahsız, temiz iyi amelli” “безпомех, безнедостатков(DTS: 565); *tilinteki bu dört türlüg müninte қадағınта keter dört türlüg tıdıgsız қадағсыз арығ til bulur.* “ dilindeki bu dört türlü sıkıntı ve engeli uzaklaştırır ve dört türlü günahsız temiz dili bulur” (TT VI: 122); krş. tıdıg ve tıyl-

YASAK, HARAM KAVRAMLARINI KARŞILAYAN KELİMELER

tıdıg: “yasaklanmış, yasak” (TT.I: 13, 161); *tıd-* “hindrance, obstruction” (EDPT:452); *örtüg tıdıglarıғ* (U II:33,5);

biri sözlegü ol toқuzı tıdıғ

tıdıғ söz tüpi aslı barça yıdıғ (KB:999).

“Biri söylenebilir, dokuzunun söylenmesi yasaktır, yasak sözler aslında esasında hep fenadır”.

yarsınçıғ: “menfur, murdar, mekruh” (Suv.:613.2); yarsınçıғ <yarsı- “that blood and pus in her revolting body” (EDPT: 972); *ol yarsınçıғ etözteki kan iriñ* “o menfur vücuttaki kan ve iltihap” (M I:5).

yığaklı: “haram, yasak” *helâl kıldı ҳарәмни yığаксыз kıldı yığаклunu* “haramı helal, yasaklı olanı yasaksız kıldı” (ME:38-6);krş. yığ-

tıyl~tıdil-: “yasaklanmak, men edilmek” (TM.254,88); tıyl- “yasaklamak engel olmak” (KTS:274); krş. *tıdıғ ant içken kişi tilemes yalğan ant içmekden Teñri birle taқı tıyılır* “and içen kişi yalan yere yemin etmeyi istemez Tanrı tarafından dahi bu yasaklanmıştır.” İM:7b 4-5).

saқla-: “haramdan çekinmek” (İM, KTS 224); Bu fiil tarihî metinlerde “hesaplamak, dikkat etmek tanzim etmek, tedbir almak, korumak” (KB:2220); anlamlarıyla geçmekte olup “haramdan çekinmek” anlamı İM’e ait bir kullanımdır. *İy Teñri saғlık birgil maña seniñ şifañ birle taқı devā қılғıl maña seniñ devāñ birle taқı saқлағıl meni seskenmekden қорқıdan taқı ҳavfден* “Ey Tanrı, bana senin şifan ile sağlık ver ve senin devan ile bana deva kıl, beni korkudan ve vehmden sen koru” (İM 91b-7,8); **saқlat-:** “haramdan kaçındırmak” *taқı revā bolur içmek күmüşli çanaқ içinde taқı olturmaқ күmüşli taht öze taқı saқlatғay күmüş yirini ya nı agzını күmüşден* (İM 447a/3,4); (KTS: 224),

Bu kelimeden türetilmiş **sakunuk** kelimesi Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde “Allahdan korkan, dinin buyruklarına uyan” anlamında yaşamaktadır. ...*ilinde bir şâlih ve saқunуқ kişi varıdı* (KD:172a:3).

yıғ-: “uzak tutmak, uzaklaştırmak, yasak kılmak”

Özüñi yıғ ҳарәм ішден hemіşe

Ki yarın қалмайасын аһ ü fiğân (KM:5a11)

“Kendini haram işten daima uzak tut ki yarın ağlayıp inlemeyesin”

ÖBÜR DÜNYA- AHİRET- CENNET-CEHENNEM KAVRAMLARINI KARŞILAYAN KELİMELER

BASİT İSİM YAPISINDA OLANLAR

abamulug: “ebedî, sonsuz” (Suv.: 614, 15: UTS:Caf.1); Kelime Sankritçede bulunamamış olup kelimenin Tibetçe olma ihtimal dahilindedir.

aviş: “cehennem en alt katı” <Skr. Avici (Ust 206: TT III:10,58); *aviş tamu* (Maitr.:18,27,57); *aviş tamulug madar agzin ulug açıp* “Cehennem en altındaki Şeytan ağzını kocaman açarak..” (U.III:42,3);

duley: “ebedî” “duley ewig” (CC:164-26, KTS:65);

ķopmaķlık: “ölümden sonra yeniden dirilmek” “Auferstehung”(CC:148,18/ KTS:154); krş. ķopar-

tozak: “cehennem” (BM, KTS:281); Büyük bir ihtimalle Farsça *duzāh* “cehennem” kelimesinden Türkçeye geçmiştir.

tamu ~tamug~tamuh :“cehennem” <Soğd.tmv (TT.III: 6,14); tamu “hell” (EDPT: 503); *tamu~tamuh* (CC:144,15); *mevlādın destūr ķoldı tamugģa ķirdi*. “yaratıcıdan izin istedi cehenneme girdi” (KE:20v6); *taķı uçmak taķı tamug* (İM 27a8); *yā Cebre’īl tamug yarattım naķar ķılgıl* “Ya Cebrail cehennemi yarattım bak!” (NF:61-13).

bu edģü oñ ol ķör isizlik bu sol

soluñdın tamu orrı uştmah oñ ol (KB:917).

“iyilik sağ ve kötülük soldur, senin solunda cehennem vardır, cennet ise sağdadır”

tutķın: “cehennem” “die Hölle”(CC:130,20,KTS:285); Kıpçak Türkçesi metinlerinden CC’de tespit edilen bu ismin **tutmak** fiili ve **tutaşı** “ebedî” *bolģay erdi kıyın tutaşı* “Ebedi bir eziyet olacak” (25b10 Borovkov :277); tutaşı (DTS:592); kelimeleriyle ilgili olabileceğini düşünüyöruz.

sukavati : “Büdistlerin batı cenneti”<Skr. Sukhavati (UTS.Caf.: 211); (SE Dic, 1221).

uçmak~uçmah~uştmah~uşmah :“cennet” < Saņk. Uzmak (BM, CC, İM, İN, TZ,TA KTS:291); (DLT:III-374); *ķaķ te’ālā sizke uçmah ta’āmıdın yandursın* “*Hak Teala size cennet yiyeceğinden gönderdin*” (NF:142-5); *uçtmahdın bir ķamçı yolu yaķşırak turur bu dünyānıñ cümle mülķidin cümle mālı tawarıdın* “cennetten bir kamçı uzunluğundaki yol bu dünyanın bütün mal ve mülkünden daha iyidir” (NF:64-3); *uçmah uştmah uşmah meni uştmahģa kiwürseñ ni’metlerin ķörsem* “*Beni cennete girdirsen nimetlerini görsem*” (KE:20v6); *ķaçan Ādemni uçmahģa kiwürdiler erse ni’metlerin, ķūrların, ķuşurların ķördi* “Ne zaman ki Adem

peygamberi cennete girdirdilerse o zaman cennetin hurilerini, nimetlerini ve saraylarını gördü” (KE:7v4).

ürlüklüg: “sabit, ebedi, ölümsüz” (Suv.: 704,13); krş. ürlüksüz “fani, geçici” (TT.III:18.142); *ürlük ‘transitory’ ürlük ‘everlasting, eternal’ (EDPT: 231); *ürlüklüg erser yeme ürlüksüz erser yeme* (TTVIII: F.6); ürlüg “постоянный, непреходящий” (DTS:627); *ulug meñilig buzulmaz artamaz ürlüg eñç nirvān balıķ* “büyük ebedî bozulmaz, artıp eksilmez ebedî huzur şehri” (Suv.:680).

yovaç: “öbür dünya ahiret” “jenseits”(CC: 65-16, KTS:327); krş. yovık “günah çıkartma”

mengü ajun : “ahiret, sonsuz dünya” (DLT III:378).

öküngü kün: “pişmanlık günü, ahiret” (13b1, Borovkov: 209); krş ökün-

ķopmaķlık kün: “kıyamet günü” *ķopmaķlık kün kiserler tamuğķa* “kıyamet günü cehenneme girerler” (82b12, Borovkov: 249).

ķop- ~ķopar-: “yeniden dirilmek” (İM, KTS:154); *ve gurdan ķoparmaķ daķi ģaķdur* “ve mezardan yeniden dirilmek de gerçektir” *Teñri te’ālā ķoparur ol ķimerse ķim ģürlar içinde turur.* (İM:61b6); *taķı ķıyāmet küninge taķı ķopmaķķa ölgenden soñra* (İM:27a7).

ŞEYTAN KAVRAMINI KARŞILAYAN KELİMELER

Bütün inanç sistemlerinde değişmez yerini alan günaha sevk eden yegane unsur olan “Şeytan” kavramı, özellikle Uygur edebî metinlerinde Sanskrit kökenli kelimeler kullanılarak ifade edilmiştir. Konumuzla bağlantısı açısından bu terimleri de vermeyi uygun gördük.

amanzi: “şeytan” (U.II:66,34);

asuri: “şeytan” <Skr. Asura (SED:121); (Ust.:198,60); (TT:VI.52,432);

ayna: “şeytan” (Usp.:261);

içkek: “şeytan” (TT:I.8,38); “demon” (EDPT:24,25); Bu kelime daha çok Budist Uygur metinlerinde *yek* “şeytan” kelimesiyle birlikte ikilemeli olarak kullanılmaktadır : *yek içkek* (TT:VI.10,84); *yek içkekge yüküntümüz erser.* (TT:I 38); *yagı yawlaķ yek içkekler* “kötü fesad şeytan iblisler” (Suv.:325); *içkek* “вампир, кровопийца” (DTS:202);

yek: “şeytan, iblis” yek “демон” (DTS:253); Türk dilinde en yaygın olarak “şeytan” anlamında kullanılan kelime “yek” tir. Kelimenin kökeni Sanskritçe *yakka*’dan gelmektedir. DLT’de de aynı anlamda karşımıza çıkmaktadır. *yek anı esnetti* “şeytan onu esnetti” (DLT I: 267); *yek ķargaldı* “Şeytan lanetlendi” (DLT II:236); *ķelib ol aşlarını kötürüb eltür erdiler* “şeytanlar gelip o yemeği alıp götürürlerdi” (38,31, Borovkov:321)

Üçinci yagı yek bu din oğrısı

Tegürmesü teñri bularnıñ yası (KB:3590).

“Üçüncü düşman şeytan, bu din hırsızdır; Tanrı bunların şerrinden muhafaza etsin”

yan: “şeytan” (İH,KTS:309); Bu kelime sadece *El İdrāk Haşiyesi*’nde geçmekte olup *yek* kelimesinin bozulmuş şekli olarak düşünülebilir.

izit: “şeytan” (TA, KTS:118); Türk dilinin tarihi metinlerinde *üzüt~ özüt* “ruh, nefes, tın” anlamlarında kullanılan bu kelime Kıpçak Türkçesine ait bir metinde “şeytan” anlamıyla kullanılmıştır.

oñjin: “şeytan” *üñürünteki yek oñjinler* (TT.VIII:12,91); Bu kelime de *yek* kelimesiyle ikilemeli olarak kullanılmıştır. oñjin “демоны” (DTS: 253).

pançiki: “bir tür şeytan” <Skr. Pangcika (U.IV:22,300); **panciki** “одни демонов” (DTS:396).

kalaşatari: “bir şeytan adı” <Skr. Kalaşodora (U.IV:12,88); (SEDic:261);

kilimbi: “şeytan adı” < Skr. Hidimba, *anta ötrü inisi bimbasini toña vaçirliḡ lurzisin kötürüp tıdıḡsız köñülün kilimbi yek utru bardı* (U.II:26,11).

raksas: “bir şeytan adı” *ol raksas barıp edgü yumşag savlar sözlep erüş üküş tınlıḡlarıḡ ölürür* “o Raksas varıp iyi tatlı sözler söyleyip çok sayıda canlıları öldürür (U.I:75); (TM.IV:252,19); (DTS:476); (SEDic:871); *Raksasa* kelimesi Sanskritçe “korumak, kurtarmak, gözetmek, yönetmek, engel olmak,işini bozmak, zarar vermek” anlamlarına gelen *raks-* eyleminden türetilmiştir. Raksasaların genellikle üç çeşit oldukları söylenir.1); *Yaksalar* gibi yarı kutsal ve iyiliksever olanlar, 2); Tanrıların amansız düşmanları, 3); geceleyin faaliyet gösteren mezarlıklarda dolaşan insan eti yiyen kötü ruhlar, devler, şeytanlar. (K.Kaya 1997:127).

şmnu: “şeytan” <Skr.şamnu *şmnu yekler ada tuda kılu umaz* (TT.VIII: 98); **şumnu** “демон, дьявл, сатана”(DTS:524).

madar: “şeytan” *aviş tamulug madar agzın ulug açıp* “Cehennem in altındaki Şeytan ağzını kocaman açarak..” (U.III: 42,3); =Moğ. Matar, Toh. Mātār <Skr.matara madar “демон, чудовище”(DTS:334).

Görüldüğü üzere Türk dilinde ölüme uzanan yolda helal-haram sevap-günah terimlerinde oldukça zengin bir dile sahibiz. Gerek Türkçe kelimeler açısından gerek girilen yeni dinler ve medeniyetler ışığında alıp geliştirdiğimiz kelimeler açısından bakıldığında bu alanın incelenmeye değer geniş çalışmalara kaynaklık edebileceğini düşünmekteyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- Ata, Aysu, (1997); *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*; Giriş, Metin Tıpkıbasım, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Atalay, Besim, (1985); *Divânü Lügati't Türk Tercümesi*, C.I-IV, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Atalay, Besim, (1945); *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l Lugati'-t Türkiyye*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- Arat, Reşid Rahmeti (1972), *Kutadgu Bilig Dizini* (Haz. K.Eraslan, O.F.Sertkaya, N.Yüce), İstanbul.
- Arat, Reşid Rahmeti (1986); *Eski Türk Şiiri*, Tarih Kurumu yayınları. Ankara
- Battal, Abdullah, (1988); *İbni-Mühennâ Lugati*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Brockelmann, Carl, (1954); *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratur-Sprachen Mittelasiens*, Leiden
- Caferoğlu, Ahmet, (1931); *Kitâb al İdrâk li Lisân al Atrâk*, İstanbul.
- Clouston, Gerard, (1972); *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Pres.
- Eckmann, Janos, (1995); *Nehcü'l-Ferâdis (Uştmahlarnıñ Açuq Yolu)*; Yayınlayanlar:S.Tezcan,H.Zülfikar, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel, (1991); *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon*,Vol.II, Wiesbaden.
- Gabain, Annemarie von. (1988); *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. M. Akalın); Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Gabain, Annemarie von. (1935); “*Die Uigurische bersetzung der Biographie Hüen -tsangs*”, SPAW, 151-180.
- Grønbech, Kaare , (1942); *Türkischer Wortindex Codex Cumanicus*, Kopenhagen,
- İnan, Abdülkadir, (2000); *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara.
- İzbudak, Veled (1936); . *El-İdrâk Haşiyesi*, Türk Dil Kurumu yayınları, İstanbul.
- Kafesoğlu, İbrahim (1988); *Türk Milli Kültürü*, İstanbul .
- Kaya, Korhan, (1997); *Hint Mitolojisi Sözlüğü*, Ankara.
- Kelly, James ; Dankoff , Robert (1982-1985); *Compendium of the Turkic Dialects*,Harvard University Press.
- Le Coq A. (1911,1922); “*Türkische Maniheica aus Chotso, I*” (1911);-II, APAW, No.2.1922.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1989); *Seyf-i Sarâyî, Gülistan Tercümesi*. Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

-Öztopçu, Kurtuluş (2002); *Kitâb fî İlmi an-Nuşşâb*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:34, İstanbul.

-Raddloff, Wilhelm, (1909); *Chuastuanit das Bussgebet der Manichaer*, St.Petersburg.

___ (1956); *Sibirya'dan II*, (Çev. Ahmet Temir); İstanbul.

-Tanyu, Hikmet, (1980); *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara.

-Taplamacıoğlu, Mehmet, (1983); *Din Sosyolojisi*, Ankara.

-Tekin, Şinasi, (1976); *Maytrisimit (Burkancıların Medhisi, Maitreya İle Buluşma)*; Atatürk Üniversitesi yayınları . Ankara.

-Toparlı, Recep (1992); *İrşâdü'l Mülûk ve's Selâtin*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

___ *ve diğer..*(2001); *El Kavaninü'l Külliye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara.

___ *ve diğer..*(2000); *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*, Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara.

-Toparlı, Recep *ve diğer..*(2003); *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurum yayınları. Ankara.

-Yüce, Nuri, (1988); *Mukaddimetü'l-Edeb*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

-Zajackowski, Ananiasz (1958); *Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak*, Vocabulaire arabe-Kiptchak de l'epoque de l'etat Mamelouk. Bulgat al Muštaq fi lugat al-Turk wa'l-Qifzak l-ere partie, Le Noam, Prace Orientalistyczne, Zaklad Orientalistyki Polskiej Akademii Nauk Warszawa.

___ (1961); *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Sirin Qutba*, Warszawa.

___ (1965); *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye*, "Chapitres choisis du vocabulaire arabe-Kiptchak ad-Durrat al Mudi'a fi-l-lugat at turkiyya (I- Rocznik Orientalistyczny XXIX/I, s.39-98, Warszawa 1965); II- Rocznik Orientalistyczny, XXIX/II, s.67-116, Warszawa 1965); III- Rocznik Orientalistyczny, XXXI/I, Warszawa.

KISALTMALAR

- BM *Kitābu Bulgatü'l-Müştâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak,*
 CC *Türkischer Wortindex Codex Cumanicus,*
 Chuast *Chuastuanit das Bussgebet der Manichaer,*
 CTD *Compendium of the Turkic Dialects,*
 DLT *Divānü Lügati't-Türk Tercümesi,*
 DM *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lügati't-Türkiyye,*
 DLT* *Divānü Lügati't-Türk Tercümesi,*
 DTS *Drevnetursky Slovar, Akademiya Nauk, Leningrad 1969.*
 EDPT *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth Century Turkish,*
 ETŞ *Eski Türk Şiiri*
 GL *Gülistan Tercümesi,*
 HŞ *Najstarsza Wersja Turecka Husrav u Sirin Qutba,*
 Hüen *Die Uigurische bersetzung der Biographie Hüen-tsangs*
 İH *El-İdrāk Haşiyesi,*
 İM *İrsādü'l Mülük ve's Selātın,*
 KD *Kelile ve Dimne*
 KE *Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları);*
 KG *Kitâb-ı Gunya*
 Kİ *Kitâb al İdrāk li Lisân al Atrāk,*
 KK *El Kavaninü'l Külliye li Zabtı'l-Lugati't-Türkiyye,*
 KM *Kitâb-ı Evsâfı Mesâciü'ş-şerîfe*
 KTS *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,*
 Mani. *Türkische Maniheica aus Chotso,*
 Maitr. *Maytrisimit (Burkancıların Medhisi, Maitreya İle Buluşma);*
 ME *Mukaddimetü'l-Edeb,*
 MHN *İbni-Mühennâ Lugati,*
 NŞ *Kitâb fî İlmü'n-Nuşşâb,*
 NF *Nehcü'l-Ferâdis (Uştmahlarnın Açuk Yolu);*
 SEDic. *A Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically*
 Arranged With Special Reference to Cognate Indo-European Languages, Oxford
 1899.
 Suv. *Suvarnaprabhasa- Altun Yaruk*
 TA *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî,*
 TT *Türkische Turfan Texte,*
 TZ *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fî'l-Lugati't-Türkiyye,*
 UAjb *Ural-altaische Jahrbücher,*
 Uig *Uigurica (F.W.K. Müller 1908,1910,1922,1931); APAW, No.2*